

Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvaninin «Məzhər üt-türki» kitabı

Məzhərəm, həm
müzhərəm, həm
məzhərin məzhuruyam.
Seyid Nəsimi

Parlaq təzahür

İl ərzində AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda keçirilən elmi konfrans və seminarlar, eləcə də beynəlxalq simpoziumlarda Azərbaycan dilçiliyinə elminin layiqincə təmsil edilməsi, dilçiliyin müxtəlif sahələrinə dair tədqiqat əsərlərinin nəşri, kitab təqdimatları və s. bütün bunlar institut rəhbərliyi və kollektivinin il boyunca göstərdiyi gərgin elmi fəaliyyətinin parlaq təzahürüdür. Bu təzahürün bir nümunəsi işıq üzü görən ən dəyərli kitablardan biri də XVIII yüzillikdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan alimi Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvaninin “Məzhər üt-türki” kitabıdır. Müəllifin şəxsi hesabına çapdan çıxan bu qiymətli əsər qızılbaş türkcəsini qeyri-türklərə öyrətmək məqsədilə yazılmışdır. Kitabın tərtibçisi, ön söz və şərhlərin müəllifi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli, elmi redaktoru akademik Möhsün Nağısoyludur. Tərcüməçilər Tehranın Fərhangiyən Universitetinin Fars dili və ədəbiyyatı fakültəsinin dosent doktoru, əslən azərbaycanlı İxtiyar Bəxşi və Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.ü.f.d., dosent Günel Orucovadır. İranın Qum şəhərində mühafizə olunan, Azərbaycan dili və tarixi üçün bu mötəbər və qiymətli əlyazmanı İxtiyar Bəxşi AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədliyə hədiyyə etmişdir. İlk dəfə Azərbaycanca dərs dilindən tərcümə edilərək çap olunan bu dərslik dilimizin inkişaf yolları, tarixi təkamülünün öyrənilməsi baxımından çox dəyərli vəsaitdir.

Həzin misraların izi ilə

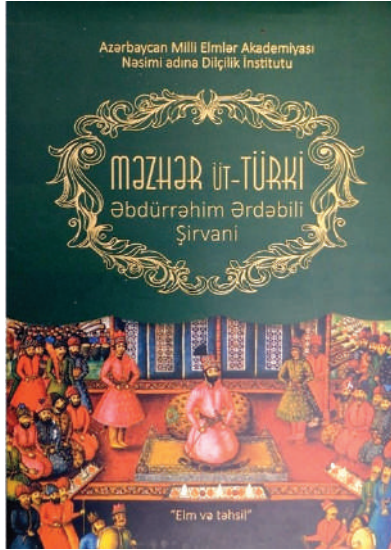
Kitaba yazdığı “Ön söz”də Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvanini bizə “türk (Azərbaycan türkcəsi nəzərdə tutulur - N.M.) və fars dillərində şeirlər yazan, böyük zövq və istedadla malik fəzilətli şair və ədib” kimi təqdim edən, hörmətli professor Nadir Məmmədlinin də qeyd etdiyi kimi, dərslik müəllifi qrammatik forma və şəkilçilərdən bəhs edərkən yeri gəldikcə klassik poeziyadan (Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığından), öz şeirlərindən və b. beytlər seçərək nümunələr vermişdir. Söz ustadlarından gətirdiyi bu konkret misallar, dil faktları isə, zənnimizcə, əsərin elmi-ədəbi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.. Dərslikdəki şeir nümunələri içərisində diqqətimizi xüsusi cəlb edən bir beyt isə bizi əsərin yazılma tarixilə bağlı bəzi nəticələrə gətirib çıxartdı. Ədəbiyyat tariximizin səhifələrində şəxsiyyəti, gözəlliyi və nisgilli taleyi, istedadlı qələmi ilə iz qoyan və çox az qismi bu günümüzdə gəlib çatan şeirlərlə sevilən Ağabəyim ağanın dillər əzbəri olan:

*“Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,
Heç bilmirəm, ömrüm necə gəldi, necə getdi”, -*

beytinin “Məzhər üt-Türki”də bir qədər fərqli variantı verilmişdir:

*“Yarım gecə gəldi, yənə yarım gecə getdi,
Bilməm, yənə ömrüm necə gəldi, necə getdi.”*

Dərslikdə bəzi şeirlər (məsələn, Füzulinin beytlərindən bir neçəsi) kimi bu beytin də müəllifi qeyd olunmasa da, felin keçmiş zamanından bəhs edərkən verdiyi bu məşhur beyt dərsliyin yazılma tarixinin Ağabəyim ağanın ilk gənclik dövründən sonrakı dövrə aid olduğunu düşünməmişə səbəb oldu. Böyük azərbaycanşünas alim-yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəmininin “İki od arasında” tarixi romanına istinadən, kiçik yaşlarından şeir yazan Ağabəyim ağanın bu şeirinin məhz 14-15 yaşlarında, hələ Qarabağda ikən yazıldığını nəzərə alsaq, 1780, bəzi mənbələrə əsasən 1782- ci ildə anadan olan şairin 1794-cü (1796) ildə yazılmış bu məşhur beytini dərsliyində nümunə verən Əbdürrəhim Şirvaninin “Məzhər üt-türki”ni məhz həmin illərdən sonra qələmə aldığını söyləmək olar. Gözəlliyi

də, şeirləri də dillər əzbəri olan, Fətəli şah sarayında Vətən həsrətilə bağlı yanan Qarabağ gözəlinin hələ vətəninə ikən yazdığı bu həzin misraların izi ilə əsərin yazılma tarixi ilə bağlı bu maraqlı məqamı araşdırarkən diqqətimizi cəlb edən digər dəyərli faktlarla qarşılaşdıq. Əsərin müəllifinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə əlaqədar araşdırdığımız bir neçə mənbə ilə tanış olarkən Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvaninin “Məzhər üt-türki”dən başqa qələmə aldığı digər əsərlər və ən əsası şəxsiyyəti ilə bağlı bir mühüm məsələ də aydınlaşdı. Müxtəlif farsdilli elmi mənbələrdən əldə etdiyimiz bilgilərdən, Əbdürrəhim Şirvaninin, əslində əsərlərini “Həzin” təxəllüsü ilə yazan Mirzə Əbdürrəhim Şirvani (Həzin Şirvani) olduğu məlum olur. Qacarlar dövrünün tanınmış söz ustadlarından biri Vüsal Şirazinin (1783-1846) ana babası olan Mirzə Əbdürrəhim Şirvani, dərsliyinin əvvəlində özü də qeyd etdiyi kimi, bir müddət Şirvanda, Şamaxıda yaşamış, sonra İrana gəlmişdir. “Məzhər üt-türki” kitabında da qeyd olunduğu kimi, Adil şahın əmriylə Şiraza gəlmiş, bir müddət orada yaşamışdır. Türk, fars, ərəb dillərini mükəmməl bilən, ideya və poetik üslub baxımından Məhəmməd Füzuli, Əmir Əlişir Nəvai və Hafizdən təsirlənmiş şair “Divan”, “Səfa əl-qulub”, “Hidayətnamə” və b. əsərlərin müəllifidir. Həmin əsərlərin əlyazmalarının nadir nüsxəsi Təbriz Milli Kitabxanasında mühafizə olunur.

“Məzhər üt-türki” kitabının tərcüməçilərindən biri olan dos. dr. İxtiyar Bəxşi “Abdurrahim Erdebili Şirvaninin yaşamı haqqında” bəhs edərkən, “İran Ulusal Konsorsiyumunun internet sitesində Abdurrahman Erdebili Şirvaninin adının önünə “Mahzun” yazılmışdır. Mahzunun onun şirsel lakabı mı, yoxsa yaygın bir lakabı olduğu bilinmeməkdədir. Abdurrahim Erdebili Şirvani, “Mezher üt- türki”də Mahzun lakabından söz etmemişdir, -yazır. Zənnimizcə, həmin internet saytında qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir, “Mahzun” (Məhzun) sözü “Həzin” sözü ilə eyni kökdəndir. Qeyd edək ki, Ə. Şirvaninin dərsliyində “Həzin” təxəllüsündən bəhs edilməsə də, kitabın əvvəlində müəllif bu təxəllüsünə bir işarə etmişdir: “Türk dili sözlərinin qayda və qanunlarına uyğun yazılmış, bu əzəmətli və heybətlili dilin həqiqətlərini və incəliklərini zəhn və zəka sahiblərinin başa düşmələri üçün hər hansı bir kitab və ya risalənin yazılması bu kiçik bəndənin nəzərinə yetmədi. Bu məsələni türk olmağın qeyrətindən və uralığından uzaq bildim və belə bir risalənin hazırlanması və tərtibi həzin xatirimdən keçdi.”

“Əzəmətli, hikmətli, ən üstün və ən kamil”

Əslində, “Məzhər üt-türki” əsəri, öz müəllifi barədə bizə çox şey “söyləyir” və bizdə, müəllifinə - öz millətini, ana dilini ürəkden sevən, doğma dili ilə qürur duyan, “türk dili tamamilə əzəmətli və hikmətli bir dildir”, - deyə dilimiziz əzəmətinə, dəyərini gözəl bilən və onu türk olmayanlara öyrətmək üçün bütün biliyini, bacarığını meydana qoyan bu türk oğlunun - Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvaninin şəxsiyyətinə böyük ehtiram yaradır. Risalənin əvvəlində müəllif yazır: “Bil ki, türkcə danışmaq çox yaxşı və bəyəniləndir və bu dil əmr-fərman sahiblərinin istiqlalının mühüm bir hissəsidir və zəmanə və dövrün və əmr sahibi olan sul-

tanlar və hakimlərin dilidir. Bu dilin onların işlərinin həyata keçməsində hədsiz və sonsuz faydaları var və bəlkə də bu dil, onların dünyəvi işlərində ən üstün və ən kamilidir. Əgər onlar bu mənə libasını əyinlərinə geyinməyiblərsə, şübhəsiz, bu zəmanənin insanların nəzərində danlaq və məzəmmətə layiqdir və dövrün camaatının gözündə onlar üçün heç bir təmkin, vüqar, cəlal və etibar qalmaz.” “Məzhər üt-türki”dəki bu fikirlər, professor Nadir Məmmədlinin də qeyd etdiyi kimi, “kitabın yazıldığı və ondan əvvəlki dövrlərdə İranda türk dilinin aliliyi və nüfuzu haqqında təsəvvür yarada bilər”.

Əsərə yazdığı “Məzhər üt-türki”nin dil tariximizdə rolu” sərlövhəli üç bölmədən (“Məzhər üt-türki” kitabının müəllifi haqqında”, “Dərsliyin (risalə) yazıldığı dövr və tarixi şərait”, “Məzhər üt-türki”nin dil xüsusiyyətləri (qrammatik izahlar və lüğətcə)”) ibarət geniş ön söz prof. Nadir Məmmədlinin əsər, onun müəllifi və yazıldığı tarixi şərait barədə, xüsusilə, onun elmi və tarixi əhəmiyyətinə dair qiymətli tədqiqatıdır. Görkəmli alimin son olaraq gəldiyi elmi nəticə də dəyərlidir: “Məzhər üt-türki” dərsliyindən aydın olur ki, XVI -XVIII əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinin normalarında xələqləşmə prosesi getmiş, tələbata uyğun olaraq, müxtəlif anlayışları ifadə etmək üçün ümumxalq danışığa xas söz və ifadələrin işlədilməsi dil vahidlərinin ümumiləşmə prosesini və milli dilin formalaşmasını gücləndirmişdir. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan türkcəsinin leksik sisteminə, qrammatik qaydalarında ələ bir ciddi dəyişiklik baş verməmiş, dil və nitq normaları təkmilləşmə istiqamətində həm canlı danışığa, həm də ədəbi dildə ümumiləşərək sabitləşmişdir. Bu onu göstərir ki, milli dil normalarının belə təzahürü həm ədəbi dil, həm də ümumxalq dili səviyyəsində çox dərin qatlarda gedən prosesin nəticəsidir.”

Məzhər içində məzhər, yaxud məzhərin məzhəri

Əbdürrəhim Şirvaninin “Məzhər üt-türki” əsəri müəllifinin “əzəmətli və hikmətli bir dil” kimi dəyərləndirdiyi türkcənin (Azərbaycan türkcəsi) açıq-aydın, parlaq bir təzahürü - məzhəri kimi qiymətlidir. “Məzhər üt-türki” - xalqın ruhunun təzahürü olan “əzəmətli və hikmətli bir dil”in məzhəri, təzahür kitabıdır.Başqa sözlə, təzahürün təzahürü , məzhərin məzhəridir!

Bu kitab həm də onu yazan alimin elm və istedadının bir məzhəridir. Hər bir yaradılan onu yaradanın bir əsəri, onun varlığına bir məzhəri olduğu kimi, “Məzhər üt-türki”ni də öz müəllifini - Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvanini (Mirzə Əbdürrəhim Həzin Şirvanini) bir alim və dilçi olaraq bizə tanıdan bir məzhər kimi dəyərləndirmək olar. Bir sözlə, “Məzhər üt-türki” kitabı, sanki məzhər içində məzhər, yaxud məzhərin məzhəridir. Bu məqamda Seyid İmadəddin Nəsiminin bir möhtəşəm beyti də yada düşür:

*“Zahirü batın mənəm,
peyda vü həm pünhan mənəm,
Məzhərim, həm müzhərim,
həm məzhərin məzhuruyam”.*

Onu da qeyd etməliyə ki, “Məzhər üt-türki” əsərinin çapı öz elmi-tarixi dəyəri ilə yanaşı, həm də onun müəllifinin - Mirzə Əbdürrəhim Həzin Şirvaninin yaradıcılığı və şəxsiyyətinin Azərbaycanda daha yaxından tanidilməsində bir ilk “məzhər” olduğu üçün də qiymətlidir. Hələlik yeganə mətbu əsəri “Məzhər üt-türki” olan Əbdürrəhim Ərdəbili Şirvaninin - bu dəyərli alim və şairin İranda araşdırma mövzusu olan digər əsərlərinin Azərbaycanda da tədqiqata cəlb ediləcəyinə inanırıq.

Elmi ictimaiyyətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək təqdir edilən, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə də tanıtılan və dəyərləndirilən “Məzhər üt-türki” kitabını bizə hədiyyə edən görkəmli dilçi alim, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü professor Nadir Məmmədliyə elmi fəaliyyətində yeni uğurlar arzulayırıq, bu günədek dilçilik elminə və kitab mədəniyyətimizə - milli-mədəni irsimizə etdiyi xidmətlərinə görə onun hər zaman Uca Yaradanın (c.c.) lütfünə məzhər olmasını diləyirəm.

Şəlalə Ana HÜMMƏTLİ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent